

KÖNÜL SƏMƏDOVA*

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏDQIQININ TARİXİ VƏ SİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ

Ermənistan ərazisində mövcud olmuş etnotoponimlərin öyrənilməsi problemi müasir tədqiqatlar cərgəsində xüsusi yer tutur. Çünki etnotoponimlər tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan onomastik vahidlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, toponimlərin xalqın daha qədim tarixi ilə bağlı olan bu tipinin hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində də dilçiliyimizdə az iş görülmüşdür. Elmi ədəbiyyatda Azərbaycanda, o cümlədən qərbi Azərbaycanda yayılmış toponimlərin 70 faizinin tayfa və tayfa başçısının adı ilə adlanması fikri qeyd olunur. Onomastik vahid olan etnotoponimlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, xalqın qədim yaşayış məskəni müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəb və köklərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret material, sübut və faktlar kimi dəyərlidir. Belə faktlar ermənilərin Azərbaycana məxsus əraziləri, insan məskənlərini saxta və qondarma materiallara istinadla öz adlarına çıxarmasına qarşı mübarizədə də vacibdir.

Açar sözlər: etnotoponim, milli yaddaş, onomastika, Qərbi Azərbaycan, minillik tariximiz.

Giriş

Azərbaycan toponimik sisteminin ən mürəkkəb və az öyrənilmiş sahələrindən biri etnotoponimlərdir. Xalqımızın qədim tarixi ilə bağlı olan bu onomastik vahidlər barədə hələlik çox az söz deyilmişdir. Azərbaycan toponimləri təbii ki, dilimizin leksikasında mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Bununla belə coğrafi adların meydana gəlməsi şəxs adları kimi bu və ya digər fərdin iradəsindən asılı olmayıb müəyyən tarixi, ictimai-siyasi hadisələr nəticəsi kimi təzahür etmişdir. Bu adlar müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin, kollektivin və ya hakim dairənin təşəbbüsü ilə əmələ gəlmişdir.

Əsas təhlil

Minillik tarixə malik olan əyalət, şəhər və kəndlərin adı tarixi inkişaf prosesində müxtəlif səbəblər zəminində həm sürətli, həm də ilk baxışdan nəzərə çarpmayan tədrici dəyişməyə məruz qala bilər. Onomastik vahidlər - toponim, etnonim, etnotoponim, antroponim və i.a. tarixi abidələr, kitabələr kimi dəyərlidir, qiymətli sərəvət sayılır. Belə bir sərəvətə münasibət də həmişə düzgün olmalı, onun qorunmasına, saxlanmasına, tədqiqinə köklənməli, onlar tarixin yadigarı kimi mühafizə edilməlidir. Onomastik leksika insanın inkişaf tarixi haqqında informasiya daşdığına görə təkcə dil mənşəyinə görə mənsub olduğu dilin daşıyıcısı olan xalqın malı sayılmamalı, mahiyyəti və məzmununa görə ümumbəşəri sərəvət səviyyəsində qəbul edilməlidir. Təəssüf ki, bu tələb süni yollarla qədimliyini sübut etmək istəyən, tarixi saxtalaşdırmağa çalışanlar, xüsusən ermənilər tərəfindən həmişə pozulur. Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərə münasibətdə Ermənistanda həmişə belə bir siyasət həyata keçirilmişdir. Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi, azərbaycanlıların zorla bu ərazilərdən çıxarılması ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. Bu fakt bir çox elmi mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Məsələn, R.Əliyeva 1993-cü ildə yazdığı namizədlik dissertasiyasında, sonralar nəşr etdirdiyi kitabda göstərir ki: «son illərdə Zaqafqaziyada baş verən hadisələr Ermənistan və Gürcüstan ərazisində tarixən mövcud olan Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərin kütləvi şəkildə dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur» (2, 5). Əslində ermənilərin türk mənşəli toponimləri dəyişdirməsi son illərə aid hadisə deyildir, tarix boyu olmuşdur. Türk mənşəli toponimlərin uzun illər boyu dəyişdirilib erməni mənşəli adlarla əvəz edilməsi azərbaycanlıların min illər boyu bu ərazidə yaşamasını sübut edən faktları saxtalaşdırmaqla yanaşı, müxtəlif elm sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün tarixi mənbə olacaq onomastik vahidlərin izini itirmək məqsədini daşımışdır. Burada müxtəlif elmlərin tədqiqat mənbəsindən danışmaq tələbi ondan irəli gəlir ki, xüsusi adları öyrənən onomastikanın hansı elmə aid olması haqqında mübahisələr çoxdan davam edir. Onun coğrafiyaya və ya dilçiliyə, etnoqrafiyaya yoxsa tarixə aidliyinə münasibətdə elmi ədəbiyyatda fərqli fikirlər vardır.

Onomastikanın ictimai elmlər sistemində yerinə aid ayrı - ayrı alimlərin fikirlərini təhlil edən

Çingiz Hüseynzadə bu mübahisəli məsələyə münasibətini bildirərək yazır: Hazırda onomastika dilçiliyin xüsusi adları öyrənən müstəqil və ayrıca sahəsi kimi formalaşmışdır. Əlbəttə, bu məsələ ilə bağlı mübahisələrə aydınlıq gətirmək bizim mövzunun əhatə dairəsindən kənara çıxsada, onomastik leksikanın dildə və cəmiyyətdə işlənməsinin, onların yaranma qanunauyğunluqlarının və dəyişməsinin tədqiqinə müxtəlif elmlərdə olan diqqəti ön plana çəkmək, zənnimizcə, vacibdir. Bu, Ermənistanda həqiqətə yalan donu geyindirmək məqsədilə bir çox elmlərin tədqiqat marağı dairəsində olan vahidlərə və beləliklə, ermənilərin öz məqsədləri naminə elmə saxta münasibətini açıqlamış olur.

A.A.Reformatskinin onomastik vahidlərin müəyyən qrupunu birləşdirən toponimləri öyrənən toponimikanın elmi mənsubluğuna münasibətlə bildirdiyi bir fikri qeyd etmək vacibdir: Toponimika yalnız dilçiləri deyil coğrafiyaçıları və tarixçiləri də həqiqətən maraqlandırdığı üçün burada bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə almaq və bu oblastda əməyin bölüşdürülməsi konturlarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Onomastikanın tarixlə sıx bağlılığı heç bir şübhə doğurmur. Cəmiyyətin inkişafının qədim dövrlərinə dair tarixi məlumatların doğruluğunu sübut edərkən çox vaxt alimlər onomastika, tarix, coğrafiya, həmçinin də arxeologiyanın məlu- matlarının müqayisəli şəkildə tədqiqini özündə birləşdirən kompleks metoda istinad edirlər. Bu tarixi prosesi, xüsusən də etnogenez problemlərini ümumi səpkidə səciyyələndirməyə imkan yaradır. Təsadüfi deyil ki, F.Engels coğrafi adları tarixi mənbə kimi qiymətləndirərək onların əsasında alman tayfalarının eramızdan əvvəl I əsrdə yerləşmə sxemini qurmuşdur.

Bu da danılmaz faktdır ki, dilin onomastik sistemində həmin dili daşıyan xalqın çoxəsrlik ictimai-iqtisadi, mədəni-tarixi həyatı əksini tapır. V.K.Çiçaqov qeyd edir ki, rus xalqının tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid adlar və onların formaları həmin dövrlərdəki cəmiyyətin vəziyyətini, bununla da cəmiyyətin sinfi quruluşunu gözəl şəkildə əks etdirir.

Bütün bu müddəalar sübut edir ki, onomastikada linqvistik və ekstralingvistik amillər sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Xüsusi adlarda ekstralingvistik amillər onların daşdığı tarixi in- formasiya, tarixi faktlar, xalqın məskunlaşma yerini göstərən, bu barədə fikir və elmi müddəaları təsdiqləyib sübut edən amillərdir. «Ad insan mədəniyyətinin «məhsul»larından biridir. O, kollektivdə və kollektivin tələbatından yaranıb, inkişafının müəyyən səviyyəsinə çatmış insan kollektivi üçün əhəmiyyətli xüsusiyyəti əks etdirir. Epoxa və insan birlikləri haqqında məlumatlar adlarda öz izini saxlayır» (4, 5)

Aydındır ki, linqvistlər tarixi leksikanı, fonetika və qrammatikanı, tarixi dialektologiyayı öyrənərkən çox vaxt onomastikanın köməyindən bəhrələnilir və bu zaman xüsusi adların dil yaradıcılığı prosesinin arxaik və konservativ cəhətlərini, onların dinamikasını qoruyub saxlayan xüsusi leksik qat olduğunu unudurlar. Bu baxımdan linqvistika, xüsusən dil tarixi sahəsində tədqiqatlar üçün xüsusi adlar çox böyük dəyərə malikdir.

V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir. Onomastikanın başqa elmlər arasında yerini aydınlaşdırarkən, onun tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, dilçilik və başqa elmlərə münasibətini açıqlayarkən xüsusi adlara kompleks şəkildə yanaşırlar. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi adların bir sıra sinifləri vardır və bu siniflərin hər biri özünün fərqləndirici cəhətlərinə malikdir.

Onomastik leksikanı, xüsusən də etnotoponimləri dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə hesab etməklə yanaşı, onun təkcə müəyyən xalqın dil tarixini öyrənmək üçün deyil, həmin xalqın tarixən yaşadığı ərazini müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, bu hadisələrin səbəb və köklərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret tarixi material, sübut və faktlar kimi dəyərləndirmək zəruridir.

Faktların qeydə alınması, ciddi elmi axtarışlar tarixi saxtalaşdırmanın qarşısına siper çəkə bilər. Bu baxımdan Ermənistan ərazisindəki türk-Azərbaycan mənşəli onomastikanın, xüsusən etnotoponimlərin tarixən mövcud olmuş coğrafi mənzərəsinin bərpasına çalışsaq. Hər şeydən əvvəl Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı aparılmış və aparılan siyasətin konturlarını aydınlaşdıraraq.

Əziz Ələkbərli Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin müxtəlif prinsiplər əsasında dəyişdirilməsini faktlar əsasında şərh etməyə çalışmışdır. «Qədim türk-oğuz yurdu – Ermənistan»

əsərində müəllif türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin aşağıdakı səkkiz prinsipini qeyd almışdır: 1) sovet ideologiyasının təbliğati bəhanəsi (Gümrü-Aleksandropol- Leninakan); 2) erməni millətindən olan tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədləşdirmək bəhanəsi (Kəvər-Yeni Bəyazid-Abovyan); 3) hərfi tərcümə (Daşqala - Karaberd); 4) bəzi adlardakı «böyük», «kiçik», «yuxarı», «aşağı» sözlərinin erməniləşdirilməsi (Böyük Ayrım-Medz Ayrım); 5) bəzi adlardakı «kənd» sözünün erməniləşdirilməsi (Lalakənd-Lalıgyuğ); 6) erməni tələffüzünə uyğunlaşdırma (Həkəri-Akori); 7) qədim tarixi adın müasir azərbaycanlı adı ilə dəyişdirilməsi (Haqqıxılı-Səməd Vurğun); 8) tarixi adı itirmək üçün onun bir neçə dəfə dəyişdirilməsi (Hacıqara-Makodaşen-Lernapat). (1, 5-6).

Ə.Ələkbərlinin təklif etdiyi prinsipləri belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) siyasi motivləşdirmə yolu ilə toponimin dəyişdirilməsi; 2) yeni tarixə və mədəniyyətə istinadla toponimin dəyişdirilməsi; 3) tərcümə yolu ilə dəyişdirmə; 4) fonetik uyğunlaşdırma yolu ilə dəyişdirmə; 5) qədim adın izini itirmək məqsədilə dəyişdirmə.

Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu prinsiplər hazırkı addan əvvəlki ada keçidi gerçəkləşdirməyin yeganə vasitələrindən biridir. Məsələn, Kamo toponiminin XX əsrə aidliyi, bu adla adlandırılan yaşayış məskəninə qədimliyi faktından çıxış etməklə onun bundan əvvəlki adının olmasını sübuta yetirmək mümkündür. Əlbəttə, adların dəyişdirilməsinin vaxtında qeyd alınması, gələcəkdə adın təkrar dəyişdirilib əvvəlki vəziyyətə gətirilməsi üçün hüquqi əsas verməyə də, tarixi həqiqətin təsdiqini reallaşdırır. Ermənistanın türk mənşəli onomastik vahidlərinin tədqiqinin ilkin vacib məsələsi bu adların toplanıb qruplaşdırılmasıdır. Əldə olan materiallar müəyyən toplu yaradır. Son dövrlərdə nəşr olunmuş elmi-tarixi əsərlərdə Ermənistan ərazisindəki türk onomastik vahidlərinin, əsasən toponimlərin qeyd alınması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür.

Əlbəttə, istinad etdiyimiz ədəbiyyat siyahısı tam deyil və daha ümumi səciyyəli olanları əhatə edir. Göstərilən işlərdə toponomik onomastikonun yaradılması üçün böyük material vardır. Lakin bütövlükdə bunlar müxtəlif onim tipləri üzrə tam onomastikonların hazırlanması üçün yetərinə deyildir. Son illərdə Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli tam onomastikonun bərpası və yaradılması istiqamətində prof. H. Mirzəyevin tədqiqatları qiymətlidir. Bu tədqiqatlarda kənd və daha kiçik yaşayış məntəqələri daxilindəki onimlər qruplaşdırılır, onların böyük hissəsi qeyd alınır.

Təbii ki, prof. H. Mirzəyevin bu istiqamətdə apardığı tədqiqat işləri Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli onimlərin toplanması, onların yaşlı nəslin hafizəsindən pozulmamış qeyd alınması üçün son dərəcə vacibdir. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, bütövlükdə göstərilən sahədə hələ xeyli iş görülməlidir. Biz belə hesab edirik ki, tədqiqatlar yalnız toponimlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmamalı, bütün onomastik mənzərənin bərpasına istiqamətlənməlidir (3, 72).

Nəticə

Ermənistan ərazisində türkdilli toponimlərin lüğətindən aydın olur ki, orada azərbaycanlıların etnogenezində müxtəlif qədim türk tayfaları iştirak etmişdir. Həmin tayfalar Ermənistan ərazisindəki toponimlərdə adlarını qoruyub saxlamışlar. Bu tayfalar Ermənistan ərazisində eramızdan əvvəl məskunlaşmışlar.

Deməli, dilin leksik sisteminin xüsusi qatını təşkil edən etnotoponimlər təkcə dilin inkişaf tarixini, onun yayılma areallarını öyrənmək baxımından deyil, həm də xalqın etnogenezini öyrənmək cəhətdən son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu - Ermənistan. – Bakı: Sabah, 1994. -208s.
2. Əliyeva R. Azərbaycan toponimləri. –Bakı: Qanun, 2002. - 136s.
3. Mirzəyev M. Doğma yurdu gəzə-gəzə. –Bakı: Maarif, 1990. – 216s.
4. Историческое ономастика. – М. Наука, 1977.-308 с.

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
f.e.d., dosent, Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri
e-mail: samedovakonul74@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-4061-9775

Konul Samadova

HISTORICAL AND POLITICAL SIGNIFICANCE OF THE STUDY OF ONOMASTIC UNITS IN WESTERN AZERBAIJAN

The problem of studying ethnotoponyms that existed in the territory of Armenia occupies a special place in the line of modern researches. Because ethnotoponyms are onomastic units formed on the basis of tribe and clan names. It should be noted that little work has been done in our linguistics in the field of comprehensive study of this type of toponyms related to the more ancient history of the people. Scientific literature mentions the idea that 70 percent of the toponyms spread in Azerbaijan, including western Azerbaijan, are named after the tribe and the head of the tribe. Ethnotoponyms, which are an onomastic unit, are a valuable resource related to the history of the language, as well as concrete material, evidence and evidence to determine the ancient place of residence of the people, to evaluate the socio-political events and processes that took place in this area, to investigate the causes and roots of those events, to reveal the objective reality and the truth. are valuable as facts. Such facts are also important in the fight against the Armenians claiming the territories and human settlements belonging to Azerbaijan in their name with reference to fake and so-called materials.

Keywords: *ethnotoponym, national memory, onomastics, West Azerbaijan, our millennial history.*

Конул Самадова

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Проблема изучения этнотопонимов, существовавших на территории Армении, занимает особое место в линии современных исследований. Потому что этнотопонимы – это ономастические единицы, образованные на основе названий племен и родов. Следует отметить, что в нашем языкознании сделано мало работ в области комплексного изучения этого типа топонимов, связанных с более древней историей народа. В научной литературе упоминается мнение, что 70 процентов топонимов, распространенных в Азербайджане, включая Западный Азербайджан, названы по имени племени и вождя племени. Этнотопонимы, являющиеся ономастической единицей, являются ценным ресурсом, связанным с историей языка, а также конкретным материалом, свидетельствами и свидетельствами для определения древнего места проживания народа, для оценки общественно-политических событий и процессов, которые Происходившие в этой местности, для расследования причин и корней тех событий, для выявления объективной реальности и истины ценны как факты. Подобные факты важны и в борьбе с армянами, претендующими от своего имени на принадлежащие Азербайджану территории и населенные пункты, со ссылкой на фейковые и так называемые материалы.

Ключевые слова: *этнотопоним, национальная память, ономастика, Западный Азербайджан, наша тысячелетняя история.*

Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir - **Qrant № AEF-MCG-2022-1 942)-12/12/5-M-12**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 18.02.2024

Son daxilolma tarixi:06.03.2024